

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ- ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле В.Л. Дементьевти шаңнаарының дугайында

Тыва Республикага националдар аразының болгаш конфессиялар аразының чөпшээржилгезин быжыглаарына, аныяк салгалды интернационализмниң болгаш өскелерни хүндүлээр чоруктуң езу-чурумунга кижизидеринге салышкыны дээш Тыва Республиканың Баштыңының-Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Кызыл хоорайда Воскресенск хүрээзиниң про-тоиерей ламазы Вячеслав Леонидович Дементьевти шаңнаар.

Кызыл хоорай

2012 чылдың апрель 16

№127

Тыва Республиканың Ордени-биле Н.С. Краснаяны шаңнаарының дугайында

Тываның вокал уран чүүлүн сайзырадырынга хууда улуг салышкыны болгаш хөй чылдарда үрө-түннелдиг педагогика ажылы дээш Тыва Республиканың Ордени-биле дээди профессионал өөредилгениң "Күрүнениң Маймонид аттыг классиктиг академиязы"

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ОЛ.

"ӨӨРҮШКҮГЕ" ӨӨРҮШКҮ ХӨЙ БОЛЗУН!

Барыын-Хемчик кожуунун Хөндөлөң сумуунун "Өөрүшкү" уруглар сады чылдың-на 20 хире уругларны хүлээп ап турар-даа болза, оочурда турар 50 уругга олут чок. Уруглар сады 2010 чылдың септелгезинде — уругларның ойнаар өрээлиниң ханазын бускаш, чаарткан, а эрткен чылын чем кылыр өрээлдин ханазын кылган. Боттарының күжү-биле капитал септелгени кылып ап турары оларның коллективиниң чаңгыс аай демниниң, ажылынга кызымаккайын чугаалап турар.

Уруглар садының эргелекчизи Рада Монгуш "Өөрүшкүгө" чогулчалыг дуза көргүзериниң дугайында айтырыгны Дээди Хуралдың депутаты Маргарита Чүлдүмге тургускан. Депутат кожуунун мурнундан шупту херек документтерни белеткээш, Тыва Республиканың Чазаның кириерин ужуражылга үезинде аазаан. Ынчангаш бистиң "Өөрүшкү" уруглар сады чогуур деңгелинде көдүрлү бээрине идегеп артыыс.

Эрес МОНГУШ.

Хөндөлөң сумузу.

күрүнениң федералдыг бюджет албан чериниң профессору, соло ыры кафедрасының эргелекчизи, Москва консерваториязының чанында академиктиг хөгжүм колледжизиниң башкызы Надежда Сергеевна Краснаяны (Москва хоорай) шаңнаар.

Кызыл хоорай

2012 чылдың апрель 16

№128

"Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты В.Г. Федоровцевке тыпсырының дугайында

Тываның хөгжүм культуразын сайзырадырынга хууда улуг салышкыны болгаш хөй чылдарда чогаадыкчы ажылы дээш "Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты дээди профессионал өөредилгениң "Күрүнениң Маймонид аттыг классиктиг академиязы" күрүнениң федералдыг бюджет албан чериниң профессору, концертмейстер кафедрасының эргелекчизи Вадим Георгиевич Федоровцевке (Москва хоорай) тыпсыр.

Кызыл хоорай

2012 чылдың апрель 16

№129

ДЕМИР-ОРУК ТӨЛЕВИЛЕЛИН СОНУУРГАЙ БЕРГЕН

Кыдат Улус Республиканың DAMO Resources компаниязының чингине директору, Gold nature investment компанияның оралакчы даргазы Хуан Юлонг Тывага болгаш Красноярск крайга апрель 16-дан 18-ке чедир чораан.

Оң кол сорулгазы — күүселдезинге оларның идепкейлиг киржип болуру регионнарның инвестиция төлевилелдери-биле таныжары. Тывага Хуан Юлонг "Кызыл-Курагино" демир-орук тудуунун төлевилелин сонугаанын илереткен.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун деткимчези-биле кыдат бизнесмен Енисейниң үлетпүр компаниязының чингине директору Руслан Байсаров болгаш Тываже демир-орукту Саян сыннарнын дамчыштыр тудар чингине керээ организация "Мостовик" ЗБО-нун удуртукчузу Олег Шышов-биле чугаалажышкыннарны кылган.

Тываның чурттакчы чонунга улуг социал ужурашканы ол тудуунун ажылдарын дүргедер сорулга-биле кол мергежил-даа, дузалал-даа бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тудары чугула дээрзин Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Ол дээрже хамыктың мурнунда Россияның, оң иштинде Тываның тудуг болгаш орук организациялары, а ол ышкаш даштыкы бүдүрүлгелер болур. Даштыкы организацияларның чедирген ачы-дузаның өртээ, Россияның рыногунга деңнээрге, кол инвесторга чик, а шынары база эки болур.

DAMO Resources компания Моолдун үлетпүр бүдүрүлгелеринге, алдын тывыжына, Кы-

даттын, Мурнуу Африканың, Филиппинерге турисчи болгаш гостиница бизнесинге инвестициялар талазы-биле сураглыг. Демир-орук тургузугларын ажылдап кылырын боттандырып турар фирмалар база оон-биле кады ажылдап турар.

Амгы үеде дээржи Хуан Юлонг Россияже инвестиция салырының аргаларын өөренип көрүп турар. Таныштырылга беседа үезинде-ле кыдат бизнесмен кады ажылдажылгага беленин илереткен. ЕҮК-түн баштыңы Руслан Байсаров ажылдың калбак планы-биле таныштырылганга чөпшээрешкен.

Кыдат бизнесмен Хуан Юлонг баштаан делегацияны Красноярск крайга бедик деңгелге уткаан дээрзин немээли. Тываның Баштыңы кожазында регионга ажылчын аян-чоруун база кылып чораан.

ХАЙГААРАКЧЫЛАРНЫ ШАҢНААН

Россияның Президентизиниң соңгулдаларына хайгааракчы ажылы дээш юрист студентилерни Тывага шаңнаан.

Россияның Юристер ассоциациязының Тыва салбыры чурттакчы чонга халас юридиктиг дузаны чедирер талазы-биле төптү Кызылга ажыдар сорулгалыг. Оон аңгыда ол хөй-ниити организациязы юридиктиг солунну үндүрер болгаш ону чурттакчы чонга халас тарадыр, бодунун сайтызын тургузар дээш, оон-даа өске чүүлдерин кылырын планнап турар. Ол бүгүнү келир үениң юристериниң дузасы-биле кылыр.

Ындыг медээни Тываның Чазаның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, Россияның Юристер ассо-

Хүннүн медээлери

циациязының регион с даргазы Артур Монгал Президентизиниң со-рының үезинде шылгааракчыларны шаңнап дыйнаткан. Тываның к верситетинин, Кызыл мика болгаш эрге-хоо кумунун, автоорук техни студентизи Россияның ассоциациязының дарга Крашенинниковтун өө-ришкениниң чагаалары

Президент соңгулд үезинде үрө-түннелдиг к дажылга болгаш аныяк чээшкенин сайзырады-лышкыны дээш хүнү жиктер-биле олар шаң-Март 4-те — бадылаашка келир үениң юристери дендилер республиканың уастоктарына хамы хайгааракчылар болуп-нар. Оларның чамдык-квага "Соңгулда эргеле-дизиннери" деп курсту эрткеннер. Оларга чогу-фискаттарны болгаш а-налын тывыскан.

— Россияның Юри-циациязының өөрүп четти болгаш сертификаттар чүгле силерниң эки ажы-үнелели звес, келир ү-шииринерге чугула быр-деп, Артур Монгал дем- "Россияның Юристер-циязы" хөй-ниити органи-нын деткимче чөвүлели-сияның Президентизи, Медведев, РФ-тин Чинги-рору Юрий Чайка, РФ-п-судунун даргазы Вячес-лав дээн ышкаш ат-ал болгаш сураглыг кижил-сияның дыка хөй көскү к-кирип турар дээрзин ол-а-ТР-ниң албан-ез сайты

Школа амыдыралындан

"ОКЕАНДА" ДЫШТАНЫЛГА

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы РФ-тин Өөредилге яамызынче Тывага болган чер шимчээшкенин энципентри — Каа-Хем кожуунунун школачыларын дыштандыраарының дугайында дилег киригеш, Бүгү-россияның "Океан", "Орленок" уругларның дыштанылга лагер-лериниң путевкаларын алган болгаш олче ук кожуунун 11-15 хар-назылыг өөреникчилериниң аразындан сагыш-сеткил эм-нээшкени болгаш дыштанылга негеттинип турар (колдуунда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерден) уруг-ларны чоруткан турган. Бөгүн "Океанда" уругларывыс канчаар дыштанып турарын сонугаан көрээлиңер.

Сарыг-Сеп №1 школазының өөреникчилери "Оле Лукоие" уруг-лар театрына "Души прекрасные порывы" фестивалына "Тыва — мээң ынакшылым" деп чогаал-чыларның төрзүн черинге турас-кааттыг шүлүктери кирген ши-житкен көргүзүү бараалгаткан. Россия Федерациязының 20 субъектизинден киржип келген 29 коллективтин аразына мөөрейге Тываның школачылары шаңналдыг чер албаан-даа болза, оларның уран талантызын көрүкчүлөр чылыгы-биле хүлээп, диймиттиг адыш часкаашкыннары-биле үнелээн.

Шииниң кызырган хевириниң ужурашканын жюри кежигүннери орта билбейн барганы хараа-данчыг, ынчалза-даа "Оле Лукоие" театрының бичии тыва артистери "Океанның" көрүкчүлеринге моон ыңай-даа уран талантызын бараалгадырлар. Сарыг-Септен Ар-тем Мурыгин биле Антон Ширямин дыштанылга үезинде хөй чараш чүүлге өөренип алганынга чор-гаарланып турар: хүндүс мерген угаан кичээлдеринге, театрның

профессионал актерларының мастер-класстарына, танцы бөл-гүмнеринге барып, кежээлерде чаа таныжып алганы эш-өөрү-биле чугаалажып, ойнап-хөгөп, а кол-ла чүүл хостуг үени шын чарып, чаңгыс-даа минутаны үнелеп би-лир апарганнар.

Дыштанылга төвүнге чаа эш-өөрлери-биле харылзаа тудары кижиги бүрүзүнге солун болган. Тывадан уруглар ылаңгыя Владивос-токтан "Овация" уругларның

хөгжүм театрының кежигүннери-биле чоок өңүктөшкен. Надя Басаргина биле Галля Кудрявцева дыштанылганың бүгү хөй-ниити хемчеглеринге канчаар киржип турарын чугаалап тура, "Эки сет-кил школазының" 12 хүндүлел бижиктерин, дипломнарны чаалап алганын онзаалап демдеглээннер. А Оля, Аня Голубцовалар "Океан", ылаңгыя уруглар театрына бол-ган мөөрейлерге киришкениниң дугайында сактышкыннар бүгү

назынында оларның чүрө чылдып чоруур дээрзинге рээр. А чаагай сактыш кижиниң бурунгаар сайзыр эки салдарны чедирер билдингир. Ынчангаш у-моон-даа соңгаар театр чүүлүнге боттарын тып, талантызын улам сайзыра-чугаажок.

Культура ки

Сүт-Хөл кожцун.

Гагаа ЗОЛБАЯР,
филология эртемпериниц доктору, Моолдун
Эртемпер академиязының Баян-Өлгий аймакта
Эртем-шипчилел төвүнүн директору

Моол болгаш Тываның эртемденнеринге бистерге Кыдатта тываларга чедип, олар-биле ажилдаар аас-кежик таварышты. Тываның эртемденнери Зоя Самдан, Уран Донгак, Б.Баярсайхан олар Кызыл-Улаанбаатар-Бээжин-Урумч-Буурчин-Ханас дээш, дыка узун орукту машина, самолет, автобус-биле эртип четкен.

Кыдатта тывалар

Эрткен чүс чылда эң-не аар човулангы эртип, тыва деп адын камгалап артып калган чон. Ук төөгүзүн касканнап көөр болза, Сеңгел тывазының бир кезээ, кажан Моол, Кыдат кызыгаар доктаадырда, кыдат талаже кире берген улустар. Сеңгел Тывазының үш кожууну Көк мончак, Ак соян, Кара соян кожууннарының хамаатылары дээрзин бурундан билер мен.

Тывадан келген эртемденнер Урумчиден чеде берген дээш, дүвү далаш чоруп орташ, Ханаска кезээкин 10 шак чедип турда, чеде бердим. Кудумчу да бөкпер-лежип алган элээн хөй оолдар, кыстар тур. Өске улузу дыштанып чыдыпкан хире — кудумчу шип-шимээн. Арга чокка, ол бөкпер-лешкен аныктарга чедип баргаш, мендилештим. Ыйташлайын кай-гал тур. “Мен бо черге бир дугаар кээп турар кижидир мен. Мен тыва кижидир чор мен. Оолдар, мени бир тыва аалга чедирип каар силер бе, силерниң араңарда тыва оол азы кыс бар бе?” — деп айтырдым. Оларның арай узун, арганзымаар оол казахтап харыылай-дыр: “Бис, казахтар, силерниң дылыңар чедир билбейн бардывыс” — диди. Мээң казах дылым херээ маңаа үнерин билеп: “Че, сен казах иргин сен. Казах дылың эки билер сен ыйнаан?” — деп, өжөгүзүн айтырдым. Казах сөстү дыңнааш, ындында турган оолдар, кыстар дөгере чанымда келди. Ол оол мынча дидир: “Силер казах кижидир силер бе, бурулуз болдум”. “Чок, мен казах эвес, тыва кижидир мен. Моол күрүнеден келдим. Мында тывалар чурттап турар дээш келдим. Тыва кижиниң аалын билер болзуңарза, чедирип берип көрүңер” — дидим. Арган оол мынча дидир: “Тывалар, казахтар тудуш төрелдер бис. Мээң эң улуг чөңгөм тыва кижидир. База бир угбамны тыва кижидир алган. Чөңгөм тыва, чөстөм тыва, силер Моолдан келген тыва кижидир силер. Бистиң аалга барып, чөстөм сугга дыштанып болур силер”.

Мен ойталадым: “Мээң ол улустун херээ чок. Арыг тыва өг-бүлө бо Ханаста чок чүве бе?” — дээримге, бодун Айна деп таныштырган кызымакый кончук кызыл чаактыг уруг: “Бистиң Ханас Сиянның даргазы тыва кижидир. Адын Сорукту дээр чүве. Бистиң кожаыс. Мен ол аалдың чүгө херимин айтып берип шыдаар мен. Оон башка кириер деп, эжик соктап шыдаас мен. Ол улус ам дыштанып чыдыр ыйнаан” — дээш, ай чайынналдыр каттырды.

Мени үдөп чораан казах эжим (Синцзиян Уйгурнун Автономнуг районун Алтай хоорай чурттакчызы) ол уругдан бажыңның дугаарын айтырып алгаш, дораан Соруктунун хериминиң даштынга баргаш, медээледивис. Элээн болганда, херээжэн кижидир кыдаттап бир чүве дидир. Эжим казах (адын Айхын дээр) баргаш, бичий чугаалашкан сонгаар, ол херээжэн кижини эдиртип келди. Оон чугаалай-дыр: “Бо Моолдан келген тыва кижидир. Мында бир дугаар кээп турар.

Тыва кижилерге ужуражыр дээш келген” — диди.

Мен чийк-адак машинадан дүже халааш, ол херээжэнниң холун туттум. “Амыр-чаагай силер бе?.. Ажы-төл аал-аймаңардан, алыш-кы-өөрүңерден, адыл-малыңардан шувтузу амыр-менди олур силер бе?” — дээш мендилештим-не. Ол кижидир бичий кайгай берген хевирлиг болгаш: “Тун эки бис, тун эки бис. Силер бодугар эки чоруп келдигер бе?” — деп удур мендилешти. Эгезинде Айхын-биле чугаалажып турда, үнүнде арай шедиргенчек аяны арлы берген каттырып тур оң. “Мында чүңү кылып турар бис. Аалга киргер. Аяк шай чылыда каавыдайым” — дээш, херимин ажыдып, бисти кирипти. Оон бичий аңмаар бажыңын эжиин ажыда соккаш: “Сорукту, Сорукту, тур! Мында Сеңгелден төрөл тыва кижидир чедип келген” — дээш, от-пашта барды.

Өөнүң ээзи бичий кара салды, кадайыңдан аныксымаар кижидир тура халып кээп, бистиң холувус тудуп: “Менди эки чедип келдиңер бе?” дээш, хевениң (кеттинип,ред) эгеледи. Орук дургаар бодап, казах эжимге чугаалап чорааным бүгү чүүлдерниң боттанганынга өөрүп ордум. Орук ара чоруп орташ эжимге: “Мени бөгүн тыва аалга чедирип шыдаас болзуңарза, штраф 1000 юань” — деп баштактанып чораан мен. Эжим Айхын ону сагыңды хире болду: “Тыва кижидир көрбөс болза, «чидиг бижектиң бизинде мен» деп чораан болгай сен. Амды сеткил-сагыңың оожургады бе? Мен сеңээ чолаачылаар дээш туруптум” — дидир.

Соруктунун өөңгө шайлап хөөрештивис. Сорукту алызында өөренип, хөй чер (дашкаар эвес, Кыдат иштинге) чоруп турганы илдең. Бодун мынчаар таныштырды: — Мен болза, Сарыг Дааның кожуунунун албатызы болур мен, сөөгүм? танды. Мында Ханаста тандылар, ооржактар чурттаар. Сээң иргит төрелдерин Ак-Хава, Үстүү-Хава, Хом, Буурчин, Буурл-Дугай, Көк-Дугай дээр черлерде көөп болдур ийин. Чогум мээң ием иргит кижидир турган — дидир.

Сөзүн үзе кирдим:

— «Турган» деп чүңүл? Кижиде өлө өлүгө бир-ле ие турар. Бисте болза, «нем ындыг сөөктүг» — дээр-ле болгай. Азы сонгу иениң холунга өскөн силер бе? — дидим.

— Чо-ок, шын эвес чугааладым. Мээң ием иргит кижидир. Мен иргиттиң чээни мен. Силерниң чээниңер мен. Адам чеже үеде бо Болбаадай Хайыраканын дескиндир чурттап чораан. Адамның, оон адазының, кырган-адамның адазының төрөөн чери шувтузу мында. Ынчангаш ада-өгбөмниң чагыын эдирип, бо чуртумда чурттап чоруур кижидир мен. Болбаадай-Хайыраканны эртен эрте көргүзөр мен. Болзада чараш, кым-даа хол дегбээн бурунгу бистиң кожуунунун бир улуг дагылгалыг Хайыраканый болгай. Ада-өгбөм чугаалаан чүве: «Беш-Богда деп бажы көзүлбөс ак даг бар, Сеңгел-Хайыракан деп даг бар, база бүгү Тыва чүдүүр улуг Хайыракан бар. Оон бо Болбаадай-Хайыракан болгай деп кыр-

ганнар айтып:

Сеткил чаагай болгаш,
Сен күжүрүмге чедер бе?
Серегүн? чаагай болгаш,
Сеңгел сыныңа чедер бе?

— деп ырлажып орда, карактарын-дан борбак-борбак чаштар төктүп турар турган. Ол чурттуң огул-дур сен аа. Мен база өөм ишти иелээ Сеңгел кижизин бир дугаар көрүп тур бис. Өөрүшкүм хайныгып тур — дээш суг хөөрөп турарын чүү дээр.

— «Танды сөөктүг мен» дидир силер. Ол чүү дээр сөс чүвөл? — деп билбээчченеп айтырдым.

Билип тур оң, күжүрүм:

— Ынаар сонгаар улуг Тывастанның турар черинде Танды деп улуг даг бар деп буурулдар чугаалажыр чүве. Ол даг эдээнден бээр Сеңгелге келген улус бис ыйнаан. Соң бо Моол-Кыдат деп чүве тыптып келген дивейикпе. Оон мурун бо черге тывалар-ла, тывалар турган. Казахтар бистиң малывыс малдап, ажылывыс кылып улус турган. Ам көвүдээн. Бурун мээң эжем (кырган адам,ред) аалыңга Тывастан черинден дезип келген Орлан, Мартаа дээр улустар турган дээр. Ол Орланның огулун огул бо Ханас девискээринде бар ышкаш чорду ийин. Сээң ол кады чоруур парийсорларынга (профессорларынга,ред) таныштырган болза.

Чугааыс узамдыгып, дүне 3 шакка чедир хөөрештивис, хөрөк-чүрээвис билиштивис, тыва арага болгаш кыдат кара арагазын иштис, ырлаштывыс, ыглаштывыс. Чолаачы шагда удаан. Сорукту өөнүң ишти Амугалан үжелээ Тываның төөгүзүн чугаалажыр дээш огулуг удуп-даа шыдаадым...

Сорукту эртелеп туруп, өшкү дөгериң каап тур. Дораан бичий бора мүн бурт диди. Изиг хан азадывыс? Ол улуг арга-арыг иштинге хой мал малдап болбас. Өшкү кышкы харда эң таарышкан мал дидир. Ынчангаш бодунда бар-ла чүвези-биле хүндүткел көргүзүп турары ол-дыр. Чүдүлгелиг Болбаадай-Хайыраканын көргүстү. Мага-боду шив, пөш-биле шугланган, мөңгүн баштыг, таанда омак танды иргин. Мөгөйдим. Адам адын ададым. Оон адазын ададым. База оон адазын ададым. Билир-ле кырган адаларым шувтузун ададым. «Силерниң чоруп чораан чериңерге огул келди. Чырык адыңарны адап, Болбаадай-Хайыраканыңарга сүдүм дээжизин чаштым. Чуртумдан экелген ак чөмүм дээжизин чаштым. Бурун мээң өгбелерим он-чээрби хаа-чалчалыг, үжөн-дөртөн төвө өргүлгелиг кээп турган дижиң. Ам багай огул-кургузумаар келгениңге, өршээп

Төөгүзүң чаңгыс төрөл чон бис.

көрүңер. Калбак эдээм чадып, кара бажым тейлеп тур мен — дээш тейледим. Үш тейлеп туруп келгеш дескинем, Сорукту биле Амугалан ийи карактары шыгыр берген: “Че, болду-болду, оон ыңай хөйну айтыр болзаң, бис ийи ыглажып, сенден чарылбайын барып болур бис” — дээр чиктиг сөс сөгледи. Болбаадайның дугайында тоолчургу чугааны айтып берди. Күжүр тываларым бодунун билер-ле чүвезин харамнанбайын айтып-ла турду. Мээң мелегей угааным орта кири утуп-даа кагды, орта кири сактып-даа кагды. Тейлээн соонда, Соруктуга сагындырдым: “Мен Тывастандан келген эштеримни божуу дүргөн тып бер. Оон таптыг хөөрежиң бис” — дидим. Кижин: “Бо девискээрге келген-не болза, мен тывар мен” — дээр чорувуттувус.

Бир кижиден Сорукту айтырган. “Келген, дүүн маңаа болду. Кезээ Ак-Хава ажа бердилер. Маңаа келир-келбизин билбес мен — диди. “Ону дыңнааш: “Хүн эрте турда, Ак-Хаваже тутсуп оралай” — деп Айхын эжимге чугааладым. Айхын мынча дидир: “Бо девискээр 2-3 чылдың мурундан сайзырап орап чер. Ынчангаш мында бензин чок. Ындыг-даа бол, ырактан келген эжимниң баар черинге чедирбес болза, кайың боор” — дээш, Сорукту үжелээ «Ак-Хава кайы сен, Тываның Гуманитарлыг шинчилел институтунун ажилдакчылары кайда силер?» — дээр, тутсуп үндүвүс.

Бойдус дээрге бойдус, 10-20 метр узун тутпа ыяштар аразында чинге асфальт-биле чоруп орташ, 28 километрни 40 минутада эртип, Ак-Хавага чедип келдивис.

Алдай чаагай болгаш,

Ак-Хавага чедер ийик бе? —

деп, кырган-авам Ловчаа кызы Балсан ырлап, ыглап органын дыңнап өскөн-не болгай мен. Күжүр кырган-авам адын мунуп, адыл малын сүрүп, ай чартыы чоруп келир черинге багай огул 2 хүнде чедип келдим. Чараш бойдус деп чүве мындыг турар чүве. Сээң өгбелериң мындыг черни чараш дээр турган болгай дээңизг кайгамчык-ла оран мени уткуду. Алдай чаагай болгаш, Ак-Хавага чедер бе? — дээр таан омак сүзүктүг сөстөр мээң мээ-медерелим эжелеп каапкан. Бурун өгбелер арыг-шевер агаарлыг, өндүр бедик тайгалыг, ойттуг-суглуг, аргалыг ыяштыг, бичий ховучугаштыг, каттыг-тооруктуг, аңныг-мөңниг черни черниң чаагайы деп көрүп чораан чүве-дир. Тыва кижиниң өртем-чейже көрүжүнүн бир хемчээли ол турган боор аа.

Тейлеп, саң салгаш, алдым.

Ак-Хава

Ак-Хава дээрге, биче Биче-даа болза, кайгам дузу, көшкүн амыдыра, хөөмейи-биле бүгү Кыдат жаан суур-дур. Ак-Хава чону 800 хире, 600-ү тыва казах дидир. .. Кыдат дат. Шуптузу турист, ийоннардан келген диди чурттакчы чонга халазы чарыг иштинге базып, д тыва малдың амданын чооглап, тываларның бажарендалап алгаш, казы акшазын төлээш, “өөрдүм” дээш, чуртунче чор суг куштары ыйнаан. Кы халазы чок.

Сорукту бисти шуут

деп аалга чедире берди. Бо: дуңмам Байирович (м деп хочулар) кижидир мен ТТ сектор эргелекчизи Бадар Баярсайхан) бо мурунда лаан тур. Оон ыңай көрдүм, как бир казанак бажыңдан чор. Мендилештим. Дилеп эштерим тыпканым бо. А ажылдаар дээр бодап ба чык дээр. Ынаар бир казанакта Зоя Байровна ол дыңнааш, чүгүрүп четтим. Кы ында олур. Мени көрүпкөш халыды. Куспакташтыгыс улгады берген эр кижидир ырлаан, хөгжүмнээн тур. Солаңгы дээр, 60 хар ажа кижидир болду. Чугаазының дээрге, ылым суг чыраа-бистей. Зоя Байровна-биле бистей орта мендилештирбеди. «Че, да кырганым шай ижиңер де ынаар кириңер» деп команда Чогум ол Ак-Хаваның 150 өөр чилиг школазын 15 хире директорлапкан мен диди. Бо болза, эки-ле ыйнаан. Кыдат ректорнун ораакчызы ту хире. Оон канчаар эштерим Буурчинга ужуражыр бооп, рушкаш (олар өске орук б мээң машинама заправкала биле чоок оруктап) чоруттум.

Бис Ханаска дедир чедип кивисте, Амугалан эртенги өөнүң ээдин хайындырып, мун далган быжырып ор. Амды дээрге кедергей. Чөмөннүң вуста, боттарын: хөйүк сөөм мен дээр бир кадай, иргит сөөм мен дээр бир кадай, ооржак сөөм дээр бир ашак, ооржак сөөм мен дээр үш анык кижидир киди. Экизин чүү дээр. Ол улус чугаазының аянынын канча «Дөрт сумун мончактын төлдүр дидир бис. Бо кыдат деп кара турбаан болза, ам кады амыр рийн аалдажып, амыралажып

БОРА ТӨЛДЕРИ

Бис бе. Бистиң тываларның сая-мзы ыйнаан. Ак бениң кунну чораан тывалар ийик бис, бо сая-түмөн кыдаттың аразын-бир-бирэвисти тыпчыры берге арды» — дээн сөзү чүрээмге тиди. Арга бар ба оларда, күрлерде. Амыдыраар бир бо деп демисежиң чоруп турда, 2-3 чылда күжүр 2000 Тыва-чери Ханас девискээринге 350 кыдат ажилдакчы күш кийрип келген-дир.

Чылдагааны билдингир. Ханас делегейниң эң арыг-силиг бол-көшкүн амыдырал артып кал-кандыг-бир аар үлетпүр чок, арыг эко-системазы кылдыр де-тей кырынга чарлапкан. Ынчан-чүгле чаңгыс чыл иштинде 4 кижилер хулээп алыр турбааза-тургузар ужун, мурнуку Кыдат-ядуу моруларын 350 муң киши бо тывалар турар девис-ке кирип келгени ол-дур.

Шаанда аралажып, суму суму-е бөкперлежиң алгаш аалда-п турган тывалар, ам бир бир-тывары дыка берге апарганын уктунуң чугаазындан билип ал-к. Соруктунуң аалында тывалар-лып алган бисти хулээп алды. Азы, честези, чуржузу, бажазы, актар дээш-дээш, чок-ла кижилер Ужа-төштү чип ора, чугаа-даа-арган. Улустуң аксындан үнген-тер дээрге: «Болбаадайның төлдери бис» дээн сөс ка-катап дыңналды. Ынчанмайын-аар, бистиң тывалар аттыг улуг-а-сынын чүдүп, ол дагның ады-делегейге алдаржып-сураг-к улус болгай бис. Тыва күрү-м тургузарда безин, Танды-аның¹ адын кожуп, «Танды-а» деп адап чораан болгай. Ел Тывазы дээрге, аттыг улуг-и-харлыг Сеңгил-Хайыракан-ың ады-биле аданган улус. Кы-а турар эвээш санныг тывалар-н дагылгалыг улуг «Болбаа-дааның төлдери бис» деп ту-Черле ук-ызыгуурувустан да-алыг улуг дагның чону бис-ан.

Өректө бодалдар кыржып, ил-чүректө долулар чаап тур-жугу чөм-даа чип шыдаваан. Бо улуг байлак чурт бистиң-ның чурту турган-дыр аа. Ши-долгандыр олурган аныяк-ы көргөш, караам сугланы-и. «Кымның ажы-төлү болгаш, н чүү ужун мынчап човап-нчектенип чоруур төлдер боо-деп бодаарымга, «Бурунгу Тываның одун өжүрбес дээш-ынчаар хинчектенип чор бис»-иң бодалдар кижилер бүрүзүнүн-старындан чайынналып турган. атта тываларның аразынга-урда, элдеп-эзен бодалдар-а кыржып, хөрек-чүрек хей-и өгдөңнээр, карак үе-үеде-и бээр чорду.

илиг холдун бирзи,
илиг төштүн
чарты бис.

Болбаадайның бора төлдери-чугаалажып олурумда, элээн-аныяктар кирип келген. Кол-оржак сөөктүг оолдар болду. ында бир-ийи танды сөөктүг-аза бар. Шуптузу моол аттыг, солун: бир аалдың 3 уруг-кады киргилеп келди. Со-ал: «Үш уругларлыг туруп-чүве-дир аа, бо Кыдатка»-арымге, Сорукту айтың-дыр: алыг болза, үш уругларлыг-болур. Харын боларның-беш мегелиг, алды аргалыг

кижи болгаш, күрүнге акша-даа-төлөвүн. Боду мындагы черниң-дарга-бошкалары-биле эптежиң-чөптежиң тургаш, аайын тып алган. Харын бис ийи, күрүне хоойлу-зундан коргар болгаш, чаңгыстан-кеереп(көвүдөдип.ред) шыдаваан-бис» — деп баштактанды. Мөңгөн-сагаан, Мөңгөнсэцэг, Мөңгөнхүү-дээн үш алышкы ам чайгы үеде-туристерге бажың аренда-лап, оларның чөм-ажын кылып, ынаар-мынаар эдиртип чоруп турар, шо-ру кыдаттаар-даа апарган болду.

Аныяктар менден хөй-ле чүве-сурады. «Моолда бистиң төрөлдери-вис бар деп дыңнаан мен. Ынаар

чугаалады. Кыдатта тываларның-төөгүзүн сонугурап чоруур кижилер. База аас чогаалдан бичий-бачылып билирин чугаалады. Араб үжүк-биле тывалар бижээн-тоолдар, ырлар бар. Ону соң-даарта моол бижикке дүжүрүп-белеткээрин айытты. «Силерниң-орус (кирилл) бижинерге шуут-чок мен. Латин үжүктү бичий-бачы-сомалаар мен» деп күжүр эриң-хөөрей-дир.

Дажыдан Алдай хоорайда-чурттап турар 5 хире тыва кижиге-таныжып, баштак аян кирип чугаа-кылдым. Ол улустарда: «Шупту-вустуң өгбелеривис Сеңгелден

чугаалап турдум. Мээң сөзүм-бөгүн онза эвес, оларның саналы-мээң чугула турду. Олар өөредил-гежи ажырбас, ындыг-даа бол, дооскаш, чүнү кылыр бис, каа-ажылдаар бис, Сеңгел болгаш Ты-вастанна харылзажыр, ол черлерге-барып ажылдаар аргазының ду-гайында боттарының саналын ай-тырып турдулар. Ажыл-херекчи-байдалга болган ужуражылгавыс-3 шак хире болгаш төндү. Оларның-үези эвээш-тир, оон башка даңгы-атсы-даа бол, күжүр-ле тыва дун-маларымга билир-ле чүвем хөөрөп-бергеш, «хөөрээр» деп хочула-ды-рынга-даа белен турган мен. Ол он-бир ажы-төлдү көөрүмде, орлан-шоаалаңы-даа кедергей, олар сер-гелен болгаш угааның сөстөрүн-чугаалап, дакпыжап чораан хөрек-чүрээмни оожургадып кагдылар.

«Эгилги холдун бирзи, эмиг-лиг төштүн чарты болган ха-

Мени дээрден келген шувтуну шы-даар бурган кылдыр көргөш, ын-чаар чугаалаан эвес, харын ынчаар-чугаалаптар тыва кижилер оларга-ты-вилбайын, үе-шак болгаш, мен-оларга ужурашканым ужун, олар-бүгү-ле чүвезин чажырбайын чу-гаалап турду. Күжүр-ле дунмала-рымны чаражын аарай, чаптанчы-аарай, боларга дузалаптар шыда-лым чок, бодум чөгөнчии. Дунма-ларым иргиттер, хөйүктөр, таңды-лар, ооржактар, сояннар, доңгак-тар 3 сая кижилиг улуг хоорайның-хайныын амыдыралче эстип чиде-берди.

Орук дургааар автобустун-сонгазындан көөрүмге бора хөк-пештер хостуг ужуруп тур. Сайгыл-гаан чагылары караңгандыр эртип-тур. Улуг орук эдерген элдеп-эзин-амыдырал. Ийи каат машинада-чүдүргөн хойлар өлүр чүгүнче, хоо-райже кирип бар чор. База бир-машинада дагааның оолдарын-чүдүрүп алган чаа амыдыралче-халдып бар чыдыр. Черле ынчаш, бо ужу-утка чок амыдырал, чаңгыс дагаа ортеп алган кырган-кыдат шугаанчыдан дүргөн чар-лып, чүнү-даа бодавайын, Алдай-сынының бедийнче далажыптым.

Хады хадып-ла турар, кара суу-агып-ла чыдар Сеңгелим ышкаш-чымчак кавайым өртемчейиниң бир-булуңунда бар ирги бе, увай-дем-белин ыяңгыладып, узун амыды-ралга дозуп алган Тывам чери ыш-каш алдын довурак бо өртемчейде-та кандыг ирги. Сеткилим сергеп-алгырып тургаш ырлаксаам, шүлүк-номчуксаам келди. Балдыр бээ-жек шаамда шорбажылап турган-шүлүктөрүм сөс сөзү-биле хө-рээмге чыскаап турупту. Та дыңна-нар, та дыңнаваңар, чорукчулар, мен силерге эвес, тыва чонумга, Үрүмчиде дунмаларымга, Алдайда-эштеримге, Ханаста үе-чергемге, Ак-Хавада дың чаңгыс танышканым «хөөрээр» Солаңгыга, Хом-дуда манап турар эштеримге ном-чудум.

Ынчаар шүлүк номчуп, бо-думну бодум сергедип, узун орук-ту эртип келдим:

Тывам —
довураа чымчак төрөөн чуртум.
Тывам —
тыным тудуш өргөн чонум.
Тывам —
Танды Саян Алтай
бурунгу чуртум.

Тывам —
тайга-сыны каргыраалап
чыдар оран.

Тыва деп
тыны тудуш хоор чонум чурту,
Тыва деп
довураа чымчак Азия
диптиң төвү,
Тыва деп
таңды-тайга, хем,
сырынның чурту,
Тыва деп
Тываның үези чок
бурунгуларның чурту.

2011 чылдың октябрь ай.
(Авторнуу-биле, сөс эдилгези
чок парлаан).

Тывадан эртемденнер У.А.Донгак, З.Б.Самдан Кыдатта тывалар-биле.

бир барып көрзе, чалалга чорудуп-беринер» деп диледи. «Ол-даа-болу бээр ыйнаан» — деп хары-ладым.

«Тывастан деп чер ырак турар-бе? Тывастанда чалаң (шувту) тывалар турар бе? Ында каш сая-тыва кижилер турарлыг? Ол тываларда-бистиң ооржактар деп сөөк бар-деп дыңнаан бис. Сеңгелде ка-захтар бар бе? Танды сөөктүг улус-Тывастанда көвей бе?». Хүннү-бадыр аныяктарның айтырынга-харыылап келдим.

Мөңгөнсагаан деп үстүнде-адааным 20 харлыг оол айтыра-дыр: «Мен Сеңгелден азы Тыва-станнан куржак (кадай) алзам-болур бе?» — деп шынныг сеткили-биле айтыра-дыр. «Болур-болба-зын бодуң борбак бажың билир-херек-тир. Мында бот кыдат кыс-тар эндерилген деп дүүн дыңнаа-ным чүү ийик?» — деп, удур айтыр-дым. Каттырып олурган аныяк-тар шуугап: «Че, кыдат алгыже, өлгени дээр. Ооң чөмүн кандыг-чөм дээр боор. Ооң арнын кандыг-арын дээрл. Бистиң кыстарымыс-харын ону тоовайын, кыдатка-барып турар» — дээш, шуут удур-ланып турдулар.

Алдай аймактын төвү Алдай-хоорайда чурттап турар 50 харлыг-Чөөмбил оглу Дажы-биле хүннү-бадыр, даңгы атсы чугаалаштым. Кара соян кожуунуң (Сорукту хүн-ноян кожууну) Кара-сал уктуг эге-класстың башкызы кижилер болду. Олар тыва дылын, тыва культу-разын кадагалап артарының арга-ларын сүмележиң турду. Төрөөн-суурларынга барып, тыва кижилер-бүрүзүн тывалаар кылдыр кижизиди-дери оларның хүлээлгези болду. Мен-даа бодум бодалдарым

дизип келген дөрт сумун ажы-төлү-дивейик пе» — деп, ындында-ла шаг-чок чугаалады. («Дөрт сумун ажы-төлү бис» деп, «бистиң кожуун, азы өскээр чугаалаар болза, Этэй-хүн ноян Сарыг даа Очуржаптың-кожуунунуң төлдери бис» — дээн-уткалыг сөс. Бистиң кожуун дөрт-сумулуг турган: Иргит сумун, Шунгуур иргит сумун, Чаг тыва-сумун, Хөйүк сумун дээн. Ол дөрт-сумунуң ажы-төлү бис дээни ол-дур). Оон чугаавыс хөй-ле хөр-лээп шыдавады.

Даартазында дүне Үрэмчи хоо-райга келдим. Мында мени бо хоо-райда өөренир тыва студент оол-дар, кыстар уткуп алды. (Сеңгел-ден студент П. Болд-Эрдэнэ орга-низастан). Олар мени дыңнаан, чүге дизе мээң оглум бо хоорайга-өөренип тургаш, тыва студенти-лерни чыып, тыва ыр (Тыва Респу-бликаның ансамбльдериниң) дыңна-дып, «Алдын дашка» болгаш «Баазанайның тоолдары», «Тыва-маадырлыг тоолдары» номчуп-берип, шуптузунуң чүрээнге «ты-ва» дээн чоргааралдың отчугажын-кыспып турган эштери-дир.

Харын оларның эң кол кижизил-Шинжианның «Ажыл-мергежил-университетиниң» магистры Бат-Очир тывалар биле Моолдун Хөп-сухөл аймааның тываларынче-чорупкан болду. Шуптузу арыг тыва-лаар, дээди өөредилге черлеринде-өөренип турар аныяктар болду. Олар тыва дылын, тыва культу-разын кадагалап артарының арга-ларын сүмележиң турду. Төрөөн-суурларынга барып, тыва кижилер-бүрүзүн тывалаар кылдыр кижизиди-дери оларның хүлээлгези болду.

Мен-даа бодум бодалдарым

дунма Сеңгелден чедип келгенинге-өөрүп тур бис» — дээш, Эртинениң-чугаалаан сөзү ханы уткалыг-болгаш билдингир болду.

Шынап, эгилги холунуң бирзи-Тывастан, бирзи Сеңгел Тывазы-болгаш Кыдатта Ханас Тывазы. Эмигилг төштүн бирзи Улуг Тыва, бирзи Сеңгел болгаш Болбаадай-Тывазы-дыр. Эгилги холдун бир-зи чокта, бирзи кайы хире күш чок, эмигилг төштүн чарты дээр-ге-ле, кижиниң сеткилинге кайы хире-хоранныг анчыг сөс чүвөл. Сеткилге-дээптер аан. Арга чадаарда-ла-айыткан сөс хевирлиг. Оон башка-ашактар чүге ындыг сөс чогаадып-алгаш, Алдай танды сынынче-саңын салып, чалбарып турар деп. Ийи-үш күрүнге ынаар-мынаар-тарай чаштай берген тывалар, төрөл бөлүктөр бот-боттарын-сактып келгеш, ынчаар чугаалап-каан дээни билдингир.

Күжүр дунмаларым чугаалаар-дээн чүвезин мээң чугаалады.

¹ Хевенил - хептенил, кеттинил.

² Тыва литературлуг дылда фамилия деп сөстү өскээр көрүп турар. Харын хары чонну өске сөөк улус деп чурумчылканы шын эвес. Бурун болза Иргит бир сөөк, Ооржак бир сөөк, Сарыглар бир сөөк, Донгак бир сөөк дээн чижектиг хөй сөөк чон бүгү Тываны тургузуп турган болгай. Тыва шаанда улуг чон турган болгаш, иштинде дыка көвей сөөк (племен)-биле тургустунуп турган.

³ «Төрөөн чери» деп сөстү тыва литературлуг дылда «төрүттүнгөн чери» деп бижип турарынга дыка чигзинер мен. Кижилер боду төрүттүнер бе, азы иези төрүп каар бе?

⁴ Чер ады хевирлиг.

⁵ Кырган-ада.

⁶ «Профессор» дээни ол-дур. Кыдатта эң эртемниг кижини ынчаар-авагайлаар хевирлиг.

⁷ Азадыыс — чидивис.

⁸ Хочулаар — чугаалаар, адаар.

⁹ Амыраклажып — хөөрежиң.

¹⁰ Сая — миллион.

¹¹ Уула — сын, тайга-сын, даглар.

Кижил болгаш ниитилел

СОЦИАЛ БАШКЫ. КЫМЫЛ ОЛ?

Бодунуң шилип алганы башкы мергежилинге бердинген, бичии ажы-төл-биле хини тудуш, оларның кижил болуп хевирлеттинеринге өөредилге болгаш кижизидилге ажылын чорудуп турар социал педагог Раиса Ончатпановна Ондарның башкы стажы 40 чыл.

Социал башкы дээрге өөреникчи бүрүнүң школага, бажыңга, хөй-ниити черлеринге корум-чурумун, чедер-четпес байдалын, өг-бүлде болгаш ада-иези-биле хамаарылгазын, эш-өөрүнүн аразында харылзаазын хайгаараар, четпес талаларын эдил-сургап, эки талаларын улам деткип сайырадыр талазы-биле кижизидилге ажылын чорудар башкы-дыр. "Башкы үр чылдар иштинде социал педагогика талазы-биле ажилдаан болгаш ооң арга-дуржулгазы байлак, өөренип алгы дег чүүлдер-ле хөй" — деп, Раиса Ончатпановнаның аныяк коллегалары чоргаарал-биле чугаалаар.

Башкы амгы үеде Кызылдың он дөрт дугаар школазында берге кижизидилгелиг уруглар-биле база ажы-төлүнүн кижизидилгезинче кичээнгей салбас, ада-ие хүлээлгезин "уттуптар" чедимче чок өг-бүлелер-биле тускай ажылды чорудуп турар. Бо школада назы четпээнер талазы-биле комиссияның учедунда турар өөреникчилер чок дээрзи школаның директору Макарованың удуртулгазында башкылар коллективинин кижизидилге ажылын шын углап-баштаанында. Ынчалза-даа хайгааралда каш-ла кижиниң бары дээрге, социал педагог Раиса Ончатпановнаның улуг-бичии кижилериниң психологиязын хайгаарап көрбүшаан, олар-биле кады ажилдап билириниң элтинде, берге байдалда таварышканнарны шын орукче углап-баштаарының аргаларын дүрген тыптарында деп болур.

Оон ажилдап келген үелеринде кандыг

таварылгалар турбаан дээрли: ижер ада-иелерни арагадан эмнедип, ажил-агыйга тургустунарынга дузалажып, ада-ие эргезин казыттырган кижилериниң ажы-төлүн тускай төптерге тургузуп, аарыг уругларны эмчилерге шинчидип, эмнелгеге чытыргаш, бодунуң төлү дег, хайгаарап-даа тургулаан. Башкының чогумча чок байдалдарда чурттап турар өг-бүлелерни илередири-биле полиция болгаш хөй-ниити организациялары-биле кады үнүүшкүннерже үнери чаңылчаан. А материалдыг байдалы кошкак өг-бүлелерге ачы-буян чедирилгезиниң акциязын школага бо-ла чарлап, эрттирип турары — көскү ажилдарның бирээзи-дир.

Раиса Ончатпановна бодунуң ажылының чедишкенин минчаар тайылбаар кижил. "Мында улуг чажыт-даа чок, кажан бергелер тургустунуп келгенде, хемчеглерни дораанна үе-шаанда алыр. Эң-не кол чүүл кижилериниң медресинге сөстүн дузазы-биле билиндирилгелиг кады чугаалажылганы чорудары болур. Ынчан кижил бодунуң частырыын миннип, оон чогумчалыг түннелди үндүргеш, эки орукче кире бээр болза, сээң ажылыңның чедишкенин түннели ол-дур деп санап болур. Чамдык ада-иелер чугааны өскээр билип, маргыжып, боттарыңа болчур боор чүве. Оон-на күзениң эвес чөрүлдээлерниң үнүп келир чылдагааны ол. Ынчан ада-иелерниң талазыңа ажы-төл кижизидилгезинге тоомча чогу, билинин, культуразының чавызы көстүп келир. Шак ыңдыг ада-иелер боттарының сагыш-сеткил хоозуралын арага-биле "чавырылдырып"

алырын амыдыралдан эскерип болур. Ындыг өг-бүлелер-биле ажыл хөй талалыг боорда, чаңгыс эвес чылдар негеттинерин хайгааралдардан көрдүм" — деп башкының демдеглээни чөптүг.

Өөреникчилериниң чоок өңүү бо башкы уруглар болгаш ада-иелерниң ортузунда янзы-бүрү массалыг хемчеглерни удуртуп, бо-ла эрттире бээр кижил. "Спорт — наркотиктерге удур!" деп акцияга даянып, хоорайның школаларының ортузунга "Авам, ачам база мен — спортчу өг-бүлө бис" деп маргылдаа, өг-бүлө чылынга "Өг-бүлө — мээң шивээм" ачы-буян кежээзи, Шагаада "Тыва улустун аас чогаалы болгаш оюн-нары" өөредилгелиг байырлал, Кызылдың 5 дугаар школазынга "Стартта — хөглүг сагыш-сеткил" деп спортчу кичээл, чоокта чаа "Сүбедей" спорт комплекзиниң дош залынга "Ачам, авам, мен — конькилээр өг-бүлө бис" деп эстафета башкының эрттиргени хемчеглериниң чүгле каш кезээ-дир. Башкы болурундан аңгыда, Раиса

Ончатпановна — школаның болгаш хөй-ниити ажылдарының идея киржикчизи, демир-үжүк тутса, чобаян тутса, хөгжүмчү, самнай берзадак, спорттун каш хевирлеринге спортчу, өг-бүлениң идея чөлөнгижи, чараш, чаптанчыг уйнукт энерелдиг энези. Дээди категория социал башкызы "РФ-тин улус чырыкының тергигини" хөрек демдээни Республиканың Чазааның Даргазының ТР-ниң Парламентизиниң хуу бижикитериниң эдилекчизи, Росс Журналистер эвилелиниң кежигүнү, дыка хөй чугаалап турар деп түнне дүрүмзө, черле артык эвес боор.

Айлаң МОН

Чурукта: Раиса Ончатпановна "Сүбедей" спорт комплекзинде никчилер-биле кады;

Чурукту башкының архивинде

ШУУРМАКТЫҢ САЙЛЫГ-ХЕМГЕ

Салым-чолдун
кокпалары

Амыдыралдың узун оруу сени кайнаар-даа углап чедире бээр. Ол оруктап чоруп ора, шилилгенге шынчы сен бе, чогуур түннелдерни үндүрген сен бе дээн ышкаш эвээш эвес айтырылгар чогуур харыларны негей бээр...

1959 чылда Тес-Хемниң Самагалдай ортумак школазын хөй уругларлыг акымның бажыңга дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге өөренип кирдим. Ол үеде дээди өөредилге черлеринче өөренип кирери ыңдыг-ла белен эвес эвээш эвес акша-төгери негеттинер турду. Ол бүгүн өөренип көргөш, акы-чегеминиң сүмелээни өзугаар башкы училищезинче өөренип киргеним ол. А училищевис ол чылдан эгелеп чүгө он класс доосканнарны хүлээп ал эгелээ. Ынчан Кызылдың башкы училищезиниң ат-сураа республикага аажок сурагжаан, делгеренгей апарган турган. Аңаа республиканың эң ат-сураглыг башкыларындан Игорь Чагович Эргил-оол, Вера Лукинична Ладанова, Александр Санчат болгаш оон-даа өскелер бисти башкылап турду.

Дүжүт ажаалдазынга дузалажып, Каа-Хем кожуунга шаңналмакталдыг ажилдааныыс соонда, училищевиске бистиң бөлүктүн хуралы болуп эрткен: бөлүктүн даргазынга мени соңгуп алганнар, аңаа ийи чыл ажилдадым.

Тес-Хемниң ВЛКСМ райкомунуң школа килдизиниң эргелекчизи Кой-оол Ооржак бир катап менээ ужуражы бергеш, чугаалай-дыр:

— Кожуунуң пионер лагеринге

башкылар хереглеп тур бис, кижизидикчи башкы болуп ажилдаар сен — деп-ле бо... Ынчан чүгө чаңгыс курс дооскан турдум.

Эрткен үеже көрүш

Училищениң бирги курузун чедишкенин дооскаш, пионер лагеринге ажилдаарының кол-кол билиглерин допчулай өөренип, бижиттинип алгаш, ВЛКСМ райкомунга чедип келгеш, оон ажилдакчыларыңга кирип, чогуур аргасүмелерни алгаш, кожуунуң школа бүрүзүндөн келген уруглар-биле ажилдаары-биле Шуурмактың Сайлыг-Хемде пионер лагеринге чедип келдим. Хөй-ле девидеп, бачыдап чоруп турган болдум: лагериниң эргелекчизи — Седипаа башкы, ажил-агый эргелекчизи — Седилей башкы, пионер вожатыйы — Роза Хайжок-даа — шупту таныырым улус болду.

Уруглар-биле ажыл чорударының темалыг планын тургускаш, ажилче шымныгып кирипкен бис. Уруглар чеже-даа бичии болза,

Оон бээр үр үе эртсе-даа (50 ажыг чыл!), мен силерни утпаан мен, уругларым. Мени сактып, утпайн чорууңар дээш силерге четтирдим!

Бир эвес чайлыг, хостуг үе таваржы берзе, бистиң бажыңыыска өөңөр ээзи-биле киргеш, аяк шайдан аартап ора, хөөрежи болзувусса, дыка солун болур ийик. Ону черле бодап, өөренип көрүңер даан.

Адресиңерни билбес болгаш, бүгү назыныыста ажилдап келгенивис хүндүткелдиг солунуус "Шын" солуну дамчыштыр силер-биле харылзажып олур бис. Адресивисти "Шын" солундан айтырып алыр силер, аа, редактор Светлана Сюр-ооловнага, ора-лакчызы Вера Ооржак-ооловнага-даа кирип болур силер. "Шын" солун "Гаруда" магазинниң дужунда кудумчу кежилдир 4 каат бажыңның 2-ги каадында турар. Келир болзуңарза, 1-2 хонук бурунгаар

Кызылда кырганныңар: Маадыр-оол Калчанович, Тамара Ховалыговна.

Көдээ амыдырал

МАЛДЫҢ УКСААЗЫН
ЭКИЖИДЕРИ ЧӨПТҮГ

Бистиң чуртувуска мал өстүрери кажан чугула айтырылгарның бирээзи турган. Чуртка он чылдар дургузунда уксаажыдып келген мал ганның чамдык хевирлерин амгы үеде амралывыста, ажил-агыйларда ажыглап чоруур

Чоокку үеде үнген медээлерден Тывада кончуг эъткир инектер садып эккелген деп дыңнадым. Ону амы-хуумда деткип орап мен.

Оон аңгыда бир бижиңсээн чүүлүм — республикага чоннуң "Тяжеловоз" деп адаары чүк сөөртүр аът малды азырап өстүрзе чүл?

Ындыг уксаалыг аъттың дугайында киножурналды шаанда бир көргөн мен. Кончуг аъттар ийи тергеге чеди тонна чедир чүктү сөөртүптер деп ынчан көргүзүп турар чүве. Ол чеди тонна чүк амгы ГАЗ-53 автомашинаның 2 кузовунга сыңар хевирлиг. Ындыг аар чүктү сөөртүптер аът амгы үениң көдээ ишчилеринге, ылаңгыя араттарга болгаш тараачыннарга дыка-ла дузалыг.

Шаанда чаңгыс андазынга 2-3 аътты кожуп алгаш, чер андарып турган. А ынчаарга ол "тяжеловоз" мал кара чааскаан үш кожуп каан андазынны шыдаптар мал турган ышкажыл. Ону амгы үениң барык чамдык тракторларының күжүңгө деңнээр апаар-дыр. Ындыг ажилчын мал арат-тараачыннарга дыка-ла ажыктыг.

Бодум хуумда, ол шы малдың дугайында кичиректер, теле-дамчыдылгы солун-сеткүүлдер дамчы көргүзөр, суртаал аж чорудар болза эки деп бода мен. Ол дээрге экологтун делерге дүгжүп турар экономика талазы-биле алды камналгалыг мал-Кывар-чаар чүүл дээр эвес, бүдүн, хырны-ла тодуг боз ээзинге ажилдап бээр мал.

Ачам шаанда бодунуң малының чамдыктарын ажил аъттарга орнап алыр чораан. Амгы үеде улус шоодай тарааны азы кар фельди безин автомашинада чүдүрүп сөөртүр апарган. Үе депшилгези ыңдыг чүве Ынчалза-даа бистиң өгбелери чоокка чедир кончуг шы ажилчын аъттарны боттары хуу ажил-агыйларыңа аж чораанын база утпас, а хар даа ол дуржулганы амыдырал ажил-агыйларга бичии ажыглаар болзувусса чөптү чалыг.

Бады ООРЖАК

Кызыл хоорай.

МЫНДЫГ-ЛА ЧОРДУВУС...

1971 чылдың март 11-де Ынчангы «Сүт-Хөл» совхозун ийи кезекке чаргаш, Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга деп үш салбырлыг хой ажил-агыйлыг «Алдан-Маадыр» аттыг совхоз тургустунган. Административтиг чер девискээри эрги сумуларның картада шыйдынганын барымдаалап хевээр арттырган, мал-маган ол-ла девискээрге совхозтун өнчүзү бооп арткан, техниканы «Сүт-Хөл» совхозтан «сорттап» аңгылааш, чаа совхозтун балансынынче шилчиткен, а кады тургаш шаңнатканы «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени «Сүт-Хөл» совхозунга хевээр арткан.

Партия обкомунун бюрору Сайыттар чөвүлели чаа ажил-агыйлыг ууртуп-башкаар даргаларны шилчилгезин кылгаш, Суг-Аксы суурдан совхоз директоруна Токпак-оол Шодуг-оолович Сарыгларны, партком секретарына Чалчык Аралдуевич Ондарны, профэвилел даргазынга Хуна Шыр-оолович Ооржакты, комсомол эге организациязынын секретарына Шыдар Улдургуевич Монгушту ажилдаары-биле томуйлаан, тускай эртемниглеринге чаа совхозтун боттарынын девискээринден кадрлар ажилдап турган. 3 хой-бараан фермазы, 77 хой-өшкү бригадазы, 1 кодан чылгы мал бар. Көдээ совет, 2 ортумак, 1 сес школалары болгаш өске-даа социал ужур-дузалыг албан черлери бактааттыган.

Чаа ажил-агыйлыг үндезилеп тургустунганга бир дугаар берге алыры — чурттаар, ажилдаар ан-сава айтыры болган. Чүге дээ, уурттур кол даргалар шуп-шуп боттаңнап, барык үжен ажыг километр черден барып-кээп ажилдап турганнар. МТМ чок-даа олоза, мени оон эргелекчизинге ажилдадып каан. Кол инженерлер-оол Куулар, гараж эрге-екчизи Деспи Монгуш олар база Суг-Аксындан кээп турганнар. Ынчангаш меңээ тех-дуза автомашиназы быжыглаттыган болганда, даргаларны эртен эрте, кежээ дай чик машина-биле дажыглап турган мен. Совхозтун бүгү бар техниказын чаңгыс черге мөөңнеп румчудар сорулга-биле, долган-ир херимнээр дээш бүгү ажил-агыйлыгның шептээшкенинин ажу-биле Шеми бажындан ыяш экип алыр чер чөпшээреткеш, өртүп эккеп, доң черни казып тургаш, улуг херимни, таңныыл ажилын кылган чүве. Совхоз кон-разы кылдыр Алдан-Маадырда ги уруглар садигин эде кылып разэн, чугула дериг-херекселдер, септи хире-шаа-биле четчелзэн. Республиканын Сайыттар чөвүлели, дээш ажил-агый яамызы, Чөөн-мичик кожуунун райком партия-нын, күүсекчи комитетинин база совхозтун удуртулганын бир миниг хөдөлүшкениннин азы-биле совхоз төвүнге ийи аал-таар бажыңнарны Чадаананын 463 көжүп чоруур тудуг органи-зациязын тудугжу бригада-нын күжү-биле туткулаан.

Совхозтун ажил-ишчи чону й-ады көдүрлүп, дыка-ла дургу ажилдап турганын кижитыр. Мал, чер ажилдыглар, тугулар дыштаныр хүн дивейн, совхозтун удуртулганын ажил-ий дээш билдиг ажилынын инелинде, ук ажил-агый кыска-де сайзыраан. Ол үеде кол-циалистер, салбырлар башка-жылары кончуг бот-чогаа-жы, негелделиг кижилер-оганын кижі бүрүзү сактып-аалаар. Оларга кол зоотехник

Хеймер-оол Араптанович Монгуш, Идамчап Докур-оолович Ооржак («Алдан-Маадыр», «Тыва» совхоз-тарның директорларынга ажил-дааннар), кол агроном Куулар Кенден-оолович Чечек-оол, кол бухгалтер Бичи Сагбалдаевна Сат (Көдээ ажил-агый яамызынын кол бухгалтеринге хой чылдарда ажилдаан), кол экономист Галина Алексеевна Тугур-оол (Саң-хөө яамызынын сайыды, Күрүне Дума-зынын депутаты чораан), кол гидротехник Чучун Кордемич Ооржак, кол инженер Мака-Бавукович Донгак («Большевик», «Алдан-Маадыр», «Чыраа-Бажы» совхозтарга директорлап, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның чагырга даргазынга ажилдаан), салбыр башкарыкчылары Мөнге-Назын Опаевич Сарыглар, Макай-оол Сүүр-оолович Монгуш, Кончук Ооржак, Норбу Чаш-оолович Хо-валыг болгаш өскелерни-даа хамаарыштырар.

Алдан-Маадыр, Бора-Тайга Көдээ советтер корум-чурум, чаа-гайжыдылга айтырыгларын эки шиптирлеп, хой-ниити органи-зацияларынын ажилын иделкей-житкенинин түннелинде республи-кага эки көргүзүглери чедип ап келген. Оон удуртукчу даргалары Дагбиш Назын-оолович Ондар, Александра Шүрженевна Ооржак үр чылдарда үре-түнелдиг ажилы дээш янзы-бүрү шаңнал-мактал-дарны ап, алдарлыг ажилдакчылар болгулааннар. Эки көргүзүглери дээш Алдан-Маадыр Көдээ соведи ССРЭ-нин Сайыттар чөвүлелинин шилчири кызыл тугун, диплому акша эдеринчилиг шаңнаткан. Сов-хозтун экономиктиг арга-шинээ улам быжыгып, хой мал бажын, тарааны өстүрген болгаш күрүнге садарын доктаамал боттандыр-ганы дээш 1982 чылда Бүгү-Эвилелдин социалистич чарыжыга киришкеш, тилекчи деп үнелет-кеш, СЭКП ТК-нын, ССРЭ-нин Сайыттар чөвүлелинин, профэви-лелдин шилчири кызыл тугу, диплом, 14 муң рубль эдеринчилиг шаңнаткаш, Москвага Бүгү-эви-лелдин Хүндүлел самбыразынга, ВДНХ-га совхозтун адын алдын үжүктөр-биле кири бижээн. Эде-ринчи акшаны совхозтун бүгү 600 ажыг ажилчынынга үлеп, шаңнап-мактаан. Сарыг-Булуң, Ак-Даш, Ортаа-Тал сүт-бараан фермалары, Чечектиг, Оргу-Шөл, Чодураалыг-Болуп турган концерт көрүлде-зинге «Алдан-Маадыр» совхозтан 100 ажыг кижі киришкеш, бирги черни чаалап алганывыс утун-дурбас. Орта даргалар боттары кирип турган.

Партком секретары турган Чалчык Ондарның удуртулгасы-биле эртен ажил шагы эгелээр мурнуда 6 шакта сула шимчээш-кинерни кылып, үргүлчү маңажып турганывыс ажил-агыйжы омак-сергек чорукту, эки угаан-бодалды

атты алганы «алдын» үжүктөр-биле төөгүде кири бижиттинген. Доржу Аныянович Ооржак, Сөкөн-оол Ондар олар хойдан чаш мал төлүн алыр талазы-биле республиканын каш дакпыр чемпионнары (100 баш төрүүр хойдан 128-143 хуу чедир хураганнарны камгалап ап турган). Тараажы Алдын-оол Кыланмаа-евич Кызыл-оол, механизатор Шолбан-оол Ондар, хову брига-дири Маска Ооржак дээш, оон-даа өске хой-хой мурнакчылар күрүне-нин, чазактын орден-медальда-рынын эдилекчилери ол совхозтан үнгөн. 892 муң рубль өрелиг турган совхоз 1980-85 чылдарның түн-нели-биле 777 муң рубль орулгалыг болган. Шак ындыг чедикшинер күш-ажылдың организациязын экижидип, экономиктиг саң-хөө ажилдарына шыңгы кичээнгейни улгаттырган дээрзи частырыг чок. Чүге дизе, экономиктиг өөредигни совхозтун ажил-агыйжынын янзы-

кирип турганы чугаажок. Ын-чангаш баг кагарынга, хол бөм-бүүнге, шыдыраага, тыва хүрешке чедикшинер удаа-дараа турган.

Малдан төл алыры, оон про-дуктулуг чоруун, уксаазын эки-жидер чугула ажилдар эртемге үндезилетинип чоруп турган. Мал-дың чуулдазын чүгле суурларга, хемге эвес, Манчүрекке, Хөлчүк-түгге, хойнуң тарып боозадыл-газын Чадаананын уксаажыдылга черин таварыштыр үезинде чору-дуп турган. Совхоз ниитизи-биле 100 баш төрүүр хой, өшкүдөн 86-90 баш чедир анай-хураганын ап, а комсомолчу аныяктарның Оргу-Шөл, Чечектиг хойжу бригадалары 101-106 баш чедир малдың чаш төлүн камгалап ап тургулаан. Хой-жу бригадалар төптеринге кызыл-булуңнар, чунар-бажыңнар тур-гулаан. Шат, Шекпээр, Оргу-Шөл хойжу бригадаларның кыштаглары кыска үеде шупту электрижит-тинген. 7 бригадага 90 кыштаг, оон

айда буга дөзүнге дош кубтап, довурактап, оон белеткели чүве. Совхозтун суггатыг ниити шөлү 3309 га. Черни суггаргаш, чарып белеткээш, тараа үрезининин чажылдазын, ылаңгыя кызыл-тасты апрель 25-26 хүннеринде эгелеп турдувус. Чүге дизе, Саратов сор-тунун өзери 114 хонук болур. Ын-чангаш майның эге үезинде оон өзүмү көстүп кээр, август 20-ден ыңай кезилде эгелей бээр. Бирги суггаты хана-кактап, буга-су-муннарже чорудуп тургаш, эки суг-гарары дүжүттүн 80 хуу магады-лалы деп санаар. Суггатылар би-чии вагоннарга, майгынарга хо-нуп, ажилдап турган. Күзүн үре-зинге хереглээр тарааны ноябрь 1-ге чедир складка урар, а дүжүт ажаалдазын октябрь 5-те доозар. Ынчангаш көдээ ажил-агый байыр-лалын ол үезинде, азы октябрь айның ийиги улуг-хүнүнде эрттирер турду.

Көдээ иштиң мурнакчылары, специалистери

бүрү адырларынга чорудуп турган. Ай санында кижі бүрүзү коллек-тивинин айда бүдүрген продукция-зын, үнгөн чарыгдалын, орулганын боттары-ла акша-түнү-биле илет-кеп санажыр. Борта кол экономист Сериң Монгуш, кол бухгалтер Оюмаа Донгак оларның кириген үлүг-хуузу хой, черле кадрларны шын шилип, быжыглап ажилда-дыры партия комитетинин, совхоз-тун дирекциязынын кол сорулгасы ол турган. Ол ышкаш хоочуннар-нын, дагдыныкчыларның арга-сүмези кажан-даа улуг деткимче, дуза бооп келген. Совхозтун ажил-ишчилеринден чүгле ажил деп негелде кылбайн, оларның хостуг үезинде культура-массалыг, спортчу оюн-тоглааларны доктаа-мал кады чорудуп келген бис. Чадаана хоорайның эрги культура төвүнге («Чаа орук» солунун редакциязы) Чөөн-Хемчик кожуун-нун ажил-агыйларынын ортузунга болуп турган концерт көрүлде-зинге «Алдан-Маадыр» совхозтан 100 ажыг кижі киришкеш, бирги черни чаалап алганывыс утун-дурбас. Орта даргалар боттары кирип турган.

Партком секретары турган Чалчык Ондарның удуртулгасы-биле эртен ажил шагы эгелээр мурнуда 6 шакта сула шимчээш-кинерни кылып, үргүлчү маңажып турганывыс ажил-агыйжы омак-сергек чорукту, эки угаан-бодалды

аразында Чушкун хойжу бригада-зынче чүгле айт-биле мал чеми чедирер, көжер турган. Алдан-Маадыр салбырынын сарлыкчызы, чылгычызы Деңгей-оол Достай-оолович Ооржактын өг-бүлөзи муң-муң ажыг чылгы малды, сар-лыкты өстүргеш, сөөлүндө одар чедишпестеп, көвүдей бээр, Бора-Тайга салбырынче аңгылап үзүп чоруткан. Ай санында мал-чыннарже комплекстиг үнүүшкүн-нерни (концерт, садыг-саймаа, кижі эмчизи) кылып, орта база-ла экономиктиг өөредилгени чорудуп турган. Малчыннарже суг сөөртүр 9 автомашина база суг үлекчилери доктаамал ажилдап турган.

Чер ажилдыглар Алаштын, Актың суггарылга четкилерин шын ажыглап, эрги буга-сумуннарны Ак, Алаш, Хемчик, Манчүрек сугла-рындан үндүрүп тургаш, чаагай тараанын, сигенниң дүжүдүн агаар-бойдустун кандыг-даа таарымча чок үезинде ап турган. Орденниг суггатылар Алдын-оол Кызыл-оол, Данзын Ховалыг, Чыргал Ховалыг олар гадан 32-39 центнер чедир тараа дүжүдүн ап турган. Алдын-оол Кызыл-оол люцер-нанын ногаан массазын гадан 61 центнер чедир сигенни ажаап турганын кончуг эки көргүзүг.

Часкы суггат үезинде Алаштын суггарылга четкизинин суун апрель 5-те ыяап-ла бадырар. Февраль

Совхоз эът, сүт, дүктүн чылда күрүнге садар планнарын үшкү кварталда төндүрүп, азы октябрь 1-де күрүне-биле санажыр. Ынчан-гаш республиканын шилчип чоруур күш-ажылчы кызыл тугун үргүлчү салбайн турдувус.

Мен 1986 чылдың апрель 15-те, бирги кварталда база-ла совхоз тилекчи дээш тукту алганда, пар-тия обкомунун даалгазы-биле «Чыраа-Бажы» совхозту дирек-торлаары-биле чоруптум. Өскөн-төрзөн черимге катап эглип, 2000 чылда кожуун төвү Суг-Аксынга ажилдай бергеш, «Алдан-Маадыр» совхозумнун байдалы-биле таны-жып көөрүмге, оон чоруп турумда хой санныг өшкү, хой (46 муң ажыг баш), сүт-бараан фермалары, ын-чангы хой чылгы, сарлык-даа чок болду. Чоннуң хуу малы харын бар-ла. Оода Төп Комитеттен ал-ган Кызыл Тук, диплом, РСФСР-нин тугу, юбилей медаль-даа чок болду. Суурда республиканын Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин салбырында шыгжат-тынган боор дээш баарымга база чок, кым-даа билбес болду. Ону төөгүге арттырып шыгжаан болза, эки-ле турар ийик дээн хомудаан сеткилим артып калды.

Макар ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну,
Кызыл хоорай.

Прокурор хыналдазы

АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕЗИН АЖЫГЛААШ...

Шагаан-Арыг хоорайның почта харылзаазының салбырының начальнигинге хамаарыштыр оттурган кеземче херээн Улуг-Хем кожуунунун прокурору хоойлуга дүүшкөк деп санаан.

Хыналдадан илерээни 2012 чылдың январь 31-де Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң Шагаан-Арыг хоорайда почта харылзаазының салбырының начальниги Айлана Хавакчык бодунун албан-хүлээлге байдалын ажыглап, Чодураа Ондардан 20 муң рубльди алган. Ол акшаны Айлана Хавакчык

почта харылзаазының салбырының операторунга ону ажылдадырынга дузалажыры дээш алган.

Бо фактыга хамаарыштыр РФ-тин Истелге комитетинин Тыва Республика талазы-биле истелге эргелелиниң районнар аразының истелге килдизинин чуулгунун Истелге КК-нин 204 чүүлүнүн 3 кезээ-биле (коммерция азы өске органи-

зацияда удуртукчу кижинин бодунун албан-дужаалын ажыглап ону берген кижинин эрге-ажыынга ажыктыг кылдыр хөделиишкин кылгаш акша алганы) херекти оттурган. Улуг-Хем кожуунунун прокурору ол херекти оттурганын хоойлуга дүүшкөк болгаш бүгү барымдаалары бар деп санаан.

Владислав ПЕНЯЕВ, Республика прокуратуразының коррупцияга удур демисел дугайында хоойлужудулганы сагырынга хайгаарал килдизинин начальниги.

МЕГЕ МЕДЭЭЛЕР КИИРИП ТУРГАШ...

Уруглар садының эргелекчизинге хамаарыштыр Барыин-Хемчиктин район суду шийткелди үндүргөн.

Ак-Довурак хоорайда «Алдын дүлгүр» деп уруглар садының эргелекчизи Зоя Авыр-оолду РФ-тин КК-нин 159 чүүлүнүн 3 кезээ-биле (бодунун албан-хүлээлге байдалын ажыглап бузурукчу чорук кылганы дээш) база 292 чүүлүнүн 1 кезээ-биле (албан-дужаалдыг кижинин албан-дужаал документиленге хуу ажык-кончаа сүрүп, меге медээлерни киригени дээш) көрдүнгөн кем-херек үүлгедиишкининге буруулуг деп Барыин-Хемчиктин район суду санаан.

«Алдын дүлгүр» деп школа назыны четпээн өөредилге албан черинин ажылдакчылары ажыл телевини санап турар үеде уруглар садының эргелекчизи күш-ажыл хоойлужудулганын хажыдып турар медээни Барыин-Хемчиктин прокуратуразынче кириген. Ол медээнин дыка хөй фактылары ба-

дыткаттыганын хыналда илереткен.

Ол кижинин хөделиишкини кара чаңгыс сорулгалыг—школа назыны четпээн уруглар албан черинин күрүне аккредитациязын шалтааразын чокка эртип алыры дээр-зи суд сайгарылгазының үезинде билдинген. Ынчангаш уруглар садының эргелекчизи акша оорлаарының кара чаңгыс аргазын шилип алган, ол дээрге албан-дужаал ээлеп турарының дугайында меге дужаалдар үндүрери болгаш аңаа үндэзилеп, ажыл шагының учедунун табелин долдуруп алыры, оң түңнелинде хоойлуга дүүшпес акшаны алган. Ол акша-хөреңгинин үндэзини—«Ак-Довурак хоорай» хоорай округунун чагыргазының күш-ажыл телевининин фондузунче тускайлаан акшазы болган. Ол акшаны эргелекчи бодунга эвес, а уруглар садының хереглелдеринге

ажыгалаан деп болчукчуңуң саналы оң буруузуң агартпайн турар деп, суд санаан.

Зоя Авыр-оол РФ-тин КК-зинин 159 чүүлүнүн 3 кезээ эзуугаар бодунга материалдыг орулга кирип алыры-биле хөделиишкин кылган деп санаан. Күрүне ялалакчызы Авыр-оолдун хосталгазын казып шииндерин дилээн. Суд оң материалдыг когаралын эки тура-биле эгиткенин, когараан таладан хомудалдын чогуң, буруузуңуң кезик-чамдызын миннип турарын, ажылдаар черинден тывыскан хараактеристиканың чогулмалыын, кадыкшылының эки эвес байдалын барымдаалааш, хосталгазын казы-вас деп шийтпирлээн. Ону 120 муң рубльге торгааш, ийи чыл дургунда муниципалдыг албан черлеринге акша-төгерик шийтпирлээр удуртур ажылга ажылдаар эргезин казан.

Эрес ОНДАР, Барыин-Хемчик кожуунунун прокурорунун оралакчызы.

Сактыышкын бооп артып калдың...

«Өг-бүлөм — мээң шивээм» дээр болгай. Ону кара чажымдан амыдыралда көрүп, оң эки, чараш чаңчылдарыңа кижизиттинген мен. Авам биле ачам 1978 чылда өг-бүлө туруп чурттааш, уруглары бистерге үлөгер-кижээн көргүзүп, ажыл-ишке кезээ, амыдыралдың бергелеринге торулбайн, кызымак чорурун чагаан. Шак ындыг найыралдыг өг-бүлениң ийи оглу, чаңгыс кызы — Аяс, Аян, Анай-Хаак үш кады төрээндер дээди эртем-билигн чедип ал, чонувуска бараан болуп чор бис.

Ачавыс Алексей Калзан-оолович Тюлюш ажы-төлү бистерни эртем-билигге чедирер дээш, ийи-үш ажилдарга ажылдап четтигиле чораанын бодап келгеш, кайгаар мен. Хандагайтыда элээди уругларның спорт школазынга ачавыс хөй чылдарның дургузунда ажылдааш, хөй шаңнал-макталдарны алган. Ажылдап турар чери-

ле ол болгаш, ында эртип турар маргылдааларны черле эрттирбес кижини, «Эң-не идепкейлиг аарыкчы» деп тускай шаңналдарны бо-ла тудуп алгаш, өөрүшкүлүү аажок чанып кээр. Оон ававыска дузалажып-ла эгелээр: «Чүнү канчалжыптайн, авазы?» — деп, эргеледи аарак, айтырар. Ававыс Любовь Монгушова үр чылдарда иштиги херектер килдизинге ажылдап чораан болгаш, ажылы дыка-ла чымыштыг. Могол-шылаан ававыс кээрге, хөглүг-баштак чугаалары-биле сергедип, бир-ле солун чүвени чугаалаан олуру. Ол ийи кижини, авам биле ачамны, кыдыындан көөрге, чаптанчыг-даа, чоргааранчыг-даа...

Ававыстың төрүттүнгөн хүнү апрельдин 22-де чүве. Ол хүн ачамны көөрге, бир-ле онзагай чүвени авамга сөңнөп, кылып бээр дээш шырбайып-ла турар. Кажан кезээ ажылдааш келирге, столда

манчы-хуужуур, сеткилинден белеткеп алган белээ-биле, ырлай аарак, уткуп алырын ам сактып, ачамны чоктап чор бис.

Эрткен чылдың август 5-те бистин өг-бүлөвиске кара булут дигелип келгеш, казыргылай хадаан-биле дөмей, «чырык хүн» көзүлбейн барган. Ачавыс аарыгның уржуундан чок болган соонда, сактырывыска хүн-дүн эртпестээн-даа ышкаш. Чаптанчыг чаш уйнуктары Аруна, Аюш, Айгуляны эргеледип-кассыдып кээр кырган-ачавыс, ававысты часкарып кээр кичээнгейлиг ачавыс, хөй санныг кады төрээндеринин ынак дунмазы, чагыг-сөстүг акызы, эштеринин бүзүрелдиг эжи бистин аравыска чораан болза, ам-даа хөйүнү кылып четтигилтер турган боор... Ачавыс ам сактыышкында артканы хомуданчыг-дыр.

Аяс ТЮЛЮШ.

Кызыл хоорай.

Күш чок деп санаар

1991 чылдың июнь 26-да Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун доосканының дугайында **Алим Дырты-оолович ОНДАРНЫҢ** адынга тывыскан № МТ 33 6319 (бүрүткээн дугаары 10576) дипломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бодалдар дизи

Чедишкенин чажыды-сорулганы чедип алыр дээн изиг чүткүлүнде.

Дизраэли.

Таакпылаарын кааптары — дыка-ла чиик херек. Бодум ону муң-даа катап октап база чүнү чугаалап турарымны кончуг эки билер мен.

Твен.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; **КИЛДИСТЕР:** нийтиел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөр-диге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 8430.** Чагыг 46. Номери парламгаже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Төрүттүнгөн хүнүңер-биле!

Бистин эргим, ынак ававыс **Мария Кыргысозна БАДЫ-ХОС** бо хүннерде 52 харлап турар. Ол Чаа-Хөл кожуунунун тө эмнелгезинде үр үеде шаңнал-макталдыг ажылдап чоруур. База ол ышкаш бодунун ийи уруун болгаш чеди өскүс арткан дунмаларын бут кырынга тургузуп өстүрүп каан. Ынчангаш ававыска кан де кадыкшылды, узун назын назылаарын күзээр-дир бис.

Уруглары.

Бистин эживис **Мая Иргитовна ЧОЙГАЛДЫҢ** (Араптанн) төрүттүнгөн хүнүнде байырывысты чедирбишаан, дараазында одуругларны аңаа бараалгаттывыс:

Ажыл дээнде дыжын уттур, Аргыттынар, даараныр, Холу чөмзиг, чоннуг, өөрлүг Ховар диртен эживис сен. Шаңнал-бижиниң—папкада Санап четпес болу берген. Дээди категория

башкызы боор Тергийн ишчи эживис сен. Солун, сеткүүл, экранга Бо-ла көстүп келир-дир сен.

Чонун, өөрүн, төрелдерин Чоргаарланып чоруур-дур бис. Олут орбас, шевер, кезээ Оң холу—Орлан эжи Иргитовна эживистиң Идигелдиг деткичизи. Бодап чоруур бодалдарың Бодарал-ла турар болзун! Өөрүшкүнү, кадыкшылды Өөрлерин күзеп тур бис! Кызылда, Тээлиде эштери.

Чагыдылга — 2012 (II)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2012 чылдың ийиги чартык чылында «Шын» солунун чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечата» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар дээржи дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың бижикчилеристи, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Ооң-биле чергелештир чылдың ийиги чартыгына чедир чагыдылгазы үстү берген номчукчулар бар болза, чурттап тур чериниң аайы-биле почта салбырларынга болгаш «Тывапечата» черлеринге дарый чедип, «Шын» солуну айлап чагытпир алырыңарны сүмелээр-дир бис.

ХҮНДҮЛҮГ ЧОНУВУС!

«ШЫН» СОЛУНУ ҮЕЗИНДЕ ЧАГЫДЫП НОМЧУНАР. ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР!

Пенсия фондузунда

ҮНҮҮШКУННУГ ХЫНАЛДАЛАР

Пенсия фондузу дадывыр төлээр онаалдалыг ажыл берикчилерин хынаар эргелиг. Ону чорудар чурум кандыгыл?

Үнүүшкүннүг хыналда план езуугаар тускай график-биле чорутунар. Ажыл берикчизин артык черге хөлзетпес дээш хыналданы социал камгалал фондузу-биле кады чорутса чогуур. Бүдүрүлгө черинин удуртукчузун кандыг документилен белеткеп алырын баш удур сагындырып дыңнадыр. Амгы үеде республикада саңхөө ажыл-агый чорудулгалыг 3267 ажыл берикчизи учетта хаара тутунган. Бо чылын хыналданың план-графикинче оларның 3 хуузуң, азы 100 ажыл камгаладыкчыны кириген. Пенсия фондузу дады-вырлары 2010 чылдан тура, башкарып эгелээ. Ынчангаш хыналдага чүглө ол үе таваржыр.

Албан черлерин, организацияны, бүдүрүлгени хынаарының кол сорулгазы — камгаладылга дады-вырлары онааттынып турар акша-шалың, телемирлериниң күштүг болуп турар хоойлужудулгага

дүгжүп турарын шүүштүрүп көөрү. Бирги ээлчегде, дадывырларга өрелиг болгаш ол-ла санныг ажылдакчыларлыг тургаш, мурнунда турганындан эвээш дадывыр кирип эгелээн организацияларны хынаар. Ол ышкаш чигелдиг төлөкчилерни колдады хыналдага алыр. Организация эде тургустунуп азы дүжүп турар болза, ону мурнуку хыналданы чоруткан үезинден хамаарылга чокка планда дашкаар хынаар. Үнүүшкүннүг хыналда 3 чылда чаңгыс катап чорутунар болгаш ону ийи айда узатпас. Пенсия фондузунун түр черде эргелелиниң даргазы херек документилен (информация) негеп алыр дээн болза, хыналдага түр соксадыптар эргелиг.

Виктория ДОНГУР, Пенсия фондузунун ТР салбырында дадывырлар башкаар килдистин даргазы.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.сч.т. № 3010180500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде бүртүзүң. Херечилелдин дугаары—ПН №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парламенттин материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.